

LA CRIMINALITAT ENTRE ELS SARRAÏNS DE LA CORONA D'ARAGÓ EN EL SEGLE XIV

ANNA DOMINGO I GABRIEL

FONTS I BIBLIOGRAFIA

L'estudi de la criminalitat entre els sarraïns de la Corona d'Aragó en el segle XIV és, en gran part, conseqüència de l'extensa documentació que es conserva sobre aquest tema en els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Es tracta, de fet, d'una presència continuada i important, i que despertava l'interès per conèixer l'abast del fenomen, les seves causes i conseqüències. L'existència d'aquesta base documental real és la que li va donar la suficient solidesa per fer-ne el punt de partida d'un projecte d'investigació més ampli.¹

D'aquesta manera vaig fer un buidatge sistemàtic de la documentació dels registres de cancelleria dels reis Jaume II, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós (fins a l'any 1350), així com d'alguns registres conservats de Reial Patrimoni i cartes reials que corresponien a aquests reis. Complementàriament, vaig consultar nombrosos processos realitzats contra sarraïns i sarraïnes, que van resultar ser fonts de primeríssima mà per al coneixement més profund d'aquestes comunitats i la seva problemàtica jurídica, i alguns processos de batllia de l'Arxiu del Regne de València, posteriors a l'època en què se centrà el meu estudi, però que varen resultar prou interessants per obtenir una millor visió de conjunt de la problemàtica.²

1. Aquest article és un resum de la tesi doctoral «La criminalitat entre els sarraïns de la Corona d'Aragó en el segle XIV», dirigida per la Dra. M. Teresa Ferrer i Mallol i va gaudir d'una beca predoctoral del *Ministerio de Educación y Ciencia en el Programa de Formación del Personal Investigador*. Va ser presentada a la Universitat de Barcelona el dia 1 d'octubre de 1993, rebent la qualificació *cum laude* per unanimitat.

2. La documentació emprada, de la qual certs registres havien estat buidats pel personal investigador de la Institució Milà i Fontanals, és la següent:

A. Arxiu de la Corona d'Aragó

1. Secció de Cancelleria

a) Jaume II: Comune, reg. 115-191; Gratiarum, reg. 192-230; Oficialium, reg. 231-234; Curiae, reg. 235-250; Sigilli secreti, reg. 251-254; Pecuniae, reg. 255-259; Solutionum, reg. 260-286; Cartes reials, caixes 1-165. b) Alfons el Benigne: Comune, reg. 428-472; Gratiarum, reg. 473-489; Curiae, reg. 519-530; Sigilli secreti, reg. 531-536; Inquisitionum, reg. 553; Cartes reials, caixes 1-34. c) Eleonor, reg. 1562-1563. Infant Jaume: Comune, reg. 351-360. e) Infant Alfons: Comune, reg. 363-381; Gratiarum, reg. 382-393; Curiae, reg. 404-410; Sigilli secreti, reg. 411-415. f) Teresa: reg. 426-427. g) Blanca: reg. 289-290; h) Infant Pere: Comune, reg. 563-574; Gratiarum, reg. 575-576; Curiae, reg. 577-579. i) Pere el Cerimoniós: Comune, reg. 585-665; Gratiarum, reg. 859-892; Curie, reg. 1052-1065; Sigilli secreti, reg. 1111-1138; Inquisitionum, reg. 1492-1493; Cartes reials, caixes 1-40. j) Processos de Cancelleria, núm. 21/10, 32/3 (514/2), 12/14, 26/22, 19/2, 5/2, 3/1, 18/3, 18/5, 25/2, 25/3, 7/14, 523/11, 519/5, 502/11, 122/18, 126/2.

2. Secció de Reial Patrimoni: a) Batllia general d'Aragó, reg. 1688-1693. b) Batllia general de València, reg. 1701-1721. c) Batllia local d'Aragó, reg. 1601. d) Batllia local de València, reg. 1670-1671. e) Procuració reial d'Aragó, reg. 2634. f) Vegueria de València, reg. 2161. g) Merino de Saragossa, reg. 2628. h) Batllia de Barcelona, reg. 1571.

B. Arxiu del regne de València: Processos de Batllia, reg. 1429 i 1431.

Com a conseqüència del volum de documentació existent, es va fer necessària una acotació cronològica, ja que era preferible treballar sobre un període menor, però complet. Arrel d'això em vaig centrar en la primera meitat del segle XIV, tot i la incorporació d'alguns documents i processos d'època posterior. Amb tot, aquesta limitació em va permetre tractar tots els territoris de la Corona catalano-aragonesa —amb excepció de les Balears, que presentaven unes característiques ben diferenciades—,³ amb què poder obtenir dades globals que permetessin arribar, mitjançant mètodes comparatius, a esquemes fiables de la realitat d'aquestes societats musulmanes i de l'entramat polític i social que les envoltava.

En aquest sentit, la primera meitat del segle XIV era idònia per assolir aquest objectiu, ja que podem considerar que aquest és el període clàssic de les aljames sarraïnes, quan ja s'havien assentat perfectament en el territori, després de la reconquesta de Jaume I, i just abans dels problemes polítics i econòmics del regnat de Pere el Cerimoniós. Per tant, es tracta d'un període de gran coherència interna, com es pot comprovar en l'evolució de les aljames, que serà la que definirà la seva estructura en les èpoques posteriors, fins a la seva total desaparició.

Així mateix, vaig utilitzar fonts anteriors al 1300, sobretot les Cartes de Població atorgades a la població musulmana durant la conquesta del territori que va conformar la Corona catalano-aragonesa, i també posteriors al 1350.

La bibliografia sobre les comunitats sarraïnes catalano-aragoneses té els seus inicis en els estudis clàssics portats a terme per Macho Ortega, Gual Camarena i Roca Traver, tots ells anteriors als anys cinquanta, i que foren els que assentaren les bases per a tota la historiografia posterior.

En aquest sentit, cal tenir en compte la decisiva progressió en les investigacions sobre aquest tema desenvolupada durant la dècada dels setanta, amb les importants aportacions de Boswell, Burns, Lacarra, i Ledesma. Amb tot, és la dècada dels vuitanta, amb Ferrer, Mutgé, Bramon, Ledesma, Basáñez i Barceló, que els coneixements sobre comunitats sarraïnes han avançat de manera més significativa, amb la publicació efectiva d'estudis sistemàtics i ben documentats, que permeten l'ús de mètodes estadístics i comparatius.

Val a dir, en aquest punt, que el llibre de M. Teresa Ferrer, *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació*, va ser, de fet, una primera aproximació a la criminalitat entre els sarraïns de la Corona i la seva consegüent repressió per part dels poders públics.⁴

Aquests valuosos estudis han estat fonamentals a l'hora d'establir la realitat de la població i de les comunitats musulmanes a la Corona catalano-aragonesa, la formació i l'evolució de les aljames i la seva complexa problemàtica interna, i han complementat significativament els documents d'arxiu.

3. S'ha deixat de banda l'antic regne de Mallorca, perquè en aquesta etapa cronològica presentava una problemàtica ben diferenciada a la resta dels territoris peninsulars, ja que la seva incorporació a la Corona fou molt tardana, i perquè la població musulmana que hi restà fou numèricament menys important i no s'institucionalitzà en aljames.

4. Vegeu tota la bibliografia de M. Teresa FERRER I MALLOL, «Les mudéjars de la couronne d'Arçon», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 63-64 (1992).

LA CRIMINALITAT

Fer una anàlisi de la criminalitat d'un grup humà determinat és comparable a estudiar el seu comportament en situacions límits i de conflicte. Permet, en conseqüència, esbrinar amb precisió la seva veritable integració amb la resta de la societat, l'equilibri que manté amb els poders públics i l'entramat de relacions de poder establertes al seu interior i amb l'exterior. I aquests fets, que per si mateixos són prou interessants, adquireixen una major rellevància en el cas de les comunitats musulmanes que es trobaven immerses, i de manera minoritària, en un territori dominat per població de diferent religió —i de fet, que lluitava contra la seva—, i, constituïa, per tant, un nucli de possible i constant problemàtica.

Si aquest va ser el punt de partida per al meu estudi, va caldre establir les coordenades en què es desenvolupava l'activitat pública i privada d'aquesta població: la seva jurisdicció, les possibilitats legals i la seva personalitat i responsabilitat civil. És a partir del coneixement de les estructures judicials cristianes i musulmanes, i de la seva complementarietat que vaig poder analitzar el procediment judicial i, posteriorment, la criminalitat.

Després de les conquestes portades a terme pels reis i comtes-reis d'Aragó i Catalunya des del segle VIII al XIV, la població musulmana que restà als territoris peninsulars de la Corona va ser institucionalitzada en aljames, és a dir, en uns òrgans d'estructura molt similar als municipis medievals, que estaven gestionats, en part, per oficials sarraïns i que es repartien jurisdiccionalment entre diferents senyors -entre el monarca, senyors laics i eclesiàstics-, depenent de les circumstàncies particulars que envoltaven la conquesta i presa de cadascuna.

La situació jurídica d'aquesta població es va establir, bàsicament, en el moment de la conquesta, a través dels pactes de capitulació, de cartes de població i privilegis, atorgats per l'autoritat competent en cada moment donat. A partir d'aquests documents legals es van definir les pautes bàsiques que havien de configurar, en primer lloc, les relacions entre la població musulmana i els seus senyors i la resta de la societat catalano-aragonesa i, en segon lloc, els marges reals d'autonomia i llibertat o dependència i incapacitat d'aquesta població, a partir dels temes que li eren més importants: la religió, el seu autogovern, la facultat d'aplicar la seva llei i la llibertat de moviment, entre molts d'altres.

Per tant, l'evolució concreta de cada comunitat sarraïna va dependre, i molt, dels punts que s'haguessin establert en aquests primers texts que marcaven la seva situació jurídica. Amb tot, l'autoritat competent, la monarquia o els senyors, va anar retallant les llibertats que s'havien atorgat en l'època de la conquesta del territori. I això es va anar realitzant a partir de la redacció dels grans codis territorials de la Corona i dels privilegis, ordres reials i ordinacions que va emetre l'autoritat —la monarquia, principalment, però també els senyors—, els quals modificaren els primitius estatuts de la població musulmana, adequant-los a la nova realitat sòcio-política i a les ordinacions que dictava la cúria papal per a tota la cristiandat.

De totes les modificacions —que s'han de llegir en sentit negatiu per als sarraïns— que afectaren les primitives llibertats, destaquen, d'una banda, les relatives a l'autonomia judicial de les aljames, és a dir, la possibilitat que els sarraïns i les sarraïnes poguessin acudir a tribunals musulmans, en què s'aplicava la sunna i la xara; i de l'altra, les relatives a l'activitat i actuació

social de la població musulmana, a partir de les successives ordinacions i prohibicions que la monarquia va emetre.

Efectivament, l'autonomia judicial de les aljames va dependre, durant tota l'època medieval, dels marges d'actuació que li permetessin les autoritats judicials cristianes i, també, de les competències que s'havien establert entre els diferents oficials cristians, reials o senyoriaus, que se superposaven i entraven en freqüents tensions. Aquestes friccions venien donades, d'una banda, per la indefinició de les competències d'uns i altres i, en segon lloc, pel desig que tenien tots d'atribuir-se les causes que es referien a la població sarraïna, bàsicament pels guanys econòmics que se'n derivava.

En aquest sentit, la documentació em va permetre obtenir dades fonamentals per a un millor coneixement de l'organització judicial de les aljames musulmanes, que era un tema pendent en la historiografia sobre el tema. Així, si els investigadors havien destacat uns tribunals compostos per diversos oficials amb unes atribucions poc definides, a partir de les meves recerques en el període del 1300-1350 he pogut establir amb millor fidelitat quin paper feia cada oficial en l'administració de la justícia musulmana. Destaquen, en aquest punt, els cadis, els alamins i els alfaquins i tota una sèrie d'oficials que, teòricament no detentaven atribucions judicials, però que les circumstàncies puntuals els en podien atorgar.

La importància d'accedir a aquests càrrecs, a les distintes aljames de la Corona catalano-aragonesa, queda perfectament clara si observem les lluites que es desenvoluparen a l'interior de les comunitats musulmanes per apropiarse'n i la problemàtica generalitzada que sorgí de la mala administració de la justícia.

D'altra banda, i com a conseqüència de les diferents ordinacions legals que se sobreposaven a la Corona, des de les territorials a les més locals i, complementàriament, la sunna i la xara, trobem al llarg de tota la cronologia que hem estudiat, una important lluita de competències en l'administració de la justícia sobre les comunitats sarraïnes. Aquestes competències venien donades per les administracions paral·leles que es van anar creant a la Corona i que se sobreposaven i entraven en freqüents conflictes.

La conflictivitat en l'administració de la justícia sobre els sarraïns es va desenvolupar a partir de tres estadis específics: en primer lloc, entre els diferents oficials de la Corona que a nivell general, districtual o local tenien jurisdicció judicial sobre aquesta població; en segon lloc, entre els oficials de la Corona —presos en termes generals i amb el monarca en el cim de l'estructura— i els oficials dels senyorius o els propis senyors, que molt sovint intervenien en les competències que pertanyien a l'altre; i, finalment, entre tots aquests oficials, que denominem cristians, i els oficials sarraïns de les aljames, que veien com anaven perdent els seus privilegis en el camp de l'administració de la justícia.

Aquests tres punts conformen uns àmbits d'anàlisi amb una problemàtica ben diferenciada, i entre ells cal destacar el referent a les friccions que sorgiren entre els senyors —i els seus oficials— i el rei —i els seus oficials. Efectivament, les tensions entre la monarquia i els senyors s'inscriu en un estadi històric —i compartit arreu d'Europa— de propòsit d'enfortiment de l'autoritat monàrquica per damunt de les poderoses nobleses territorials. En aquestes lluites feudals

hi ha dos punts d'actuació que destaquen en la documentació, i que estan molt ben relacionats amb la realitat de l'administració de la justícia sobre les aljames musulmanes: la introducció del procediment *ex officio*, propi del dret romà, en oposició a l'acusació particular, i la restauració, en mans de la monarquia, del mer i mixt imperi que detentaven molts senyorius. Per tant, les aljames sarraïnes foren els perfectes testimonis de totes aquestes tensions.

En relació amb l'administració de la justícia sobre la població musulmana de la Corona, vaig poder estudiar les diferents fases de què es componia el procediment legal, des dels seus inicis fins al final. En aquest punt, cal tenir en compte que no vaig poder utilitzar altra documentació que la que va emetre la cancelleria reial. Per tant, es tracta d'una font mediatitzada per la institució de la qual sorgeix i planteja, només, una part del problema, que segurament fou minoritària. Efectivament, les escrivanies i tribunals musulmans hagueren d'emetre una gran quantitat de documentació legal, que comprendria gairebé tota la relativa als tribunals de primera instància, quedant reservats els delictes més importants per a la cancelleria. Tanmateix no tinc coneixement d'altres fonts.

Del procediment legal que es va aplicar en les causes en les quals hi intervenia la població sarraïna vull destacar alguns punts: en primer lloc, la conversió de la justícia en un mecanisme bàsicament fiscal, la qual cosa ja s'havia demostrat en les lluites per apropiar-se'n i que, en aquest punt, queda demostrat per la imposició generalitzada de penes fàcilment convertibles en guanys econòmics: multes, remissions i composicions pecuniàries i caiguda en esclavitud.

En segon lloc, és remarcable la importància quantitativa i qualitativa que té la conversió de les sarraïnes acusades d'haver tingut relacions sexuals amb cristians en esclaves, amb la possibilitat de poder ser regalades o venudes. La repetició dels casos provoca la reflexió que, possiblement, moltes de les acusacions foren realitzades, específicament, per a la posterior venda de la sarraïna, amb els conseqüents guanys per a la cúria. D'altra banda, és un testimoni fidel de les incapacitats legals en què es trobava la població musulmana, quan la cúria, i això fou una constant al llarg del segle, tenia necessitats econòmiques.

De l'aplicació pràctica de la justícia sobre les comunitats sarraïnes, és a dir, de la criminalitat entre aquesta població, cal destacar, en termes generals, dos aspectes principals.

En primer lloc, els amplis marges de separació existents entre, d'una banda, les estructures legals i judicials en que es va organitzar la Corona catalano-aragonesa i, de l'altra, la població sobre la qual havia d'exercir el seu poder, en aquest cas concret, la sarraïna.

En segon lloc, el fet que una gran part de la criminalitat protagonitzada per la població sarraïna fou una resposta a les ordinacions específiques que s'havien dictat sobre les comunitats musulmanes. És a dir, que fou la pròpia legislació la que provocà certs fenòmens delictius.

Els delictes, que he analitzat, a partir del subjecte del crim, han aportat una sèrie de dades molt interessants per a dibuixar la realitat social de la població sarraïna i les seves relacions amb la resta de la societat de la Corona. En aquest punt, cal destacar els delictes comesos contra l'ordinació vigent de restriccions de determinades llibertats, perquè abonen la teoria abans expressada, que certs delictes venien determinats per la legislació. En aquest punt, en els delictes sexuals, és on millor es pot observar.

Un segon tema que presenta un interès específic són els delictes econòmics i, entre ells, el d'evasió d'impostos, que dóna la mesura de la precisió documental amb què s'ha pogut estudiar l'esdevenir quotidià dels homes i les dones de les aljames.

Cal destacar, també, els delictes de prevaricació, per la seva continuada repetició al llarg de tota la cronologia estudiada. Efectivament, alguns dels documents més valuosos, són els relatius a oficials sarraïns que van cometre abús de poder i aquest fet cal interpretar-lo en una molt estreta relació amb la jerarquització existent a l'interior de les aljames i en relació a la pressió exercida per l'autoritat competent que escolliria unes famílies determinades de les aljames com a interlocutores vàlides, i a partir d'elles exerciria el control social sobre la resta de la comunitat.

És interessant destacar, també, les mostres de solidaritat entre la població sarraïna que s'han pogut detectar a través de dos mecanismes principals: d'una banda en l'ajut donat als esclaus i esclaves que fugien dels seus amos, i que els permetia anar, d'aljama en aljama, fins a terres musulmanes; de l'altra, en les mostres col·lectives d'oposició a l'autoritat pública, en forma de revoltes i resistència a l'autoritat.

La realitat de la criminalitat comesa per sarraïns i sarraïnes es va poder estudiar a través d'estadístiques realitzades a partir de totes les dades documentals recollides, i tot i que, cal valorar-les amb molta prevenció ja que, ens informen només dels crims que foren recollits —per un motiu o altre— per la cancelleria dels reis catalano-aragonesos, i, en canvi, no s'han conservat les mostres documentals dels arxius locals musulmans. Tanmateix, malgrat aquesta relativitat en les dades objectives, també és cert que ens informen dels casos més importants que es degueren cometre, i que eren els que més interessaven a la cúria.

Cal tenir en compte, igualment, que la pròpia població musulmana en va fer una selecció abans d'acudir als tribunals oficials i que hem de considerar que, com a mostra de resistència i oposició a l'autoritat pública —ja fos cristiana o sarraïna— molts crims es van silenciar o amagar, o es van resoldre a l'interior dels grups familiars de les aljames o davant personatges de prestigi que establirien concòrdies entre les parts en litigi. Per tant, he intentat ser molt prudent a l'hora d'advertir hipòtesis relatives als índexs de criminalitat. Amb tot, hi ha una sèrie de resultats que provoquen una reflexió i que mereixen ser destacats.

En primer lloc, repetir que foren els propis codis legals vigents els que van provocar una sèrie de delictes els quals, per aquest motiu, tenen un relleu molt específic en el total. Es tracta, de fet, de les relacions sexuals interconfessionals —però també adulteris entre sarraïns i sarraïnes— i les contravencions de les ordinacions discriminatòries dels sarraïns i aquest índex dóna mesura prou aproximada de la distància que hi havia entre els codis, lleis i ordinacions dictades per l'autoritat i la seva aplicació real. En el fons d'aquesta hi havia, també, la resistència oposada per la població musulmana a la progressiva intervenció de la monarquia en els seus assumptes interns i la pèrdua de les llibertats que havia rebut inicialment, en el temps de la conquesta.

En segon lloc, el fet que hagi utilitzat, únicament, la documentació relativa als casos que va seleccionar la cancelleria reial catalano-aragonesa és transcendental, i això es posa de manifest a partir de la gran importància numèrica de determinats crims com l'homicidi o els assaltaments

armats, que per la seva gravetat, foren recollits sistemàticament, i que descontextualitzats, podrien induir a greus errors d'interpretació.

En tercer lloc, és important considerar l'interès que suposa que el segon delictes més important en el total, fos el dels deutes impagats. Un estudi exhaustiu d'aquesta font i de les relatives a l'aplicació fiscal sobre la població sarraïna podria ser molt vàlid per aconseguir realitzar una anàlisi fiable del nivell econòmic de les aljames i de la població musulmana individual, i posaria de manifest la certesa de la definició de la població sarraïna, que donava nom al treball de John Boswell, del «tresor reial», i que s'hauria de mediatitzar a partir d'una anàlisi comparativa amb el cas de la població jueva.

En conclusió, la reflexió que es desprèn de totes aquestes dades ve donada per la comprovació que la població musulmana tingué, de fet, un comportament delictiu que podria ser perfectament comparable al de les altres comunitats confessionals de la Corona, i per tant gens extraordinari. Nogensmenys, la monarquia n'exercí un control efectiu, però basat principalment en la conversió de la justícia sobre la població musulmana en un factor d'exacció fiscal, i no va haver de crear, en canvi, cap mecanisme específic de repressió de la criminalitat que podia cometre.

Així mateix, les fonsts han provat que no hi hagué excessius problemes de convivència entre els tres grups confessionals de la Corona. Ans el contrari, hi ha nombrosos testimonis de cohabitació efectiva entre ells. Aquesta realitat fou condemnada per l'Església, ja en el segle XIII, i la contravenció de les normes per part de les tres comunitats religioses de la Corona fou la que provocà la repetició de la condemna en el XIV.

D'altra banda, també hem de tenir en compte que la pròpia monarquia, inserida totalment en l'ambivalència ideològica, fou la que va permetre, quan li convenia, la transgressió de les seves normes, mercès els privilegis atorgats a determinats individus o col·lectius de població, i entre ells hi havia els sarraïns que destacaven pels seus oficis, com manescals o cirurgians.

Un altre punt que cal tenir en compte és que, si la població sarraïna hagués suposat un autèntic perill per a la seguretat de la Corona, els monarques haurien preferit realitzar una expulsió total, que mantenir a l'interior de la Corona un enemic potencialment perillós. Ans al contrari, la monarquia i la noblesa mantingueren la població sarraïna a les seves terres, malgrat l'oposició formal de l'Església.

En canvi, el que realitzaren aquests grans poders medievals fou controlar millor la població a partir de les diverses ordinacions emeses al llarg de tot el segle, mitjançant les quals la població sarraïna es trobava més subjecta als seus senyors.